

SARI UYGURLAR VE SARI UYGURCA

MEHMET ÖLMEZ

1. SARI UYGURLARIN KISA TARİHİ

Bugün Çin'in 甘肃 Gansu bölgesinde yaşayan Sarı Uygurlar yaygın bir görüşe göre Eski Uygurların, bir başka görüşe göre de Eski Kırgızların torunlarıdır. Tam olarak hangi Türk halkına dayandıkları bir yana, kimi yönlerden oldukça eski özellikleri olan Sarı Uygurlara daha 13. yy.'daki kaynaklarda, Çin (元史 Yuan shi) ve İslam kaynaklarında (Tarih-i Reşidî, 1547), Papa'nın elçisi (1246) Pl. Carpini'nin Moğolistan Tarihi'nde (*Istoria Mongolorum*) rastlarız.

Bilim çevrelerinde genelde Sarı Uygur ya da Sarıg Yugur olarak anılan bu Türk halkına resmî dilde (ÇinHC'nde) 裕固 *Yugu* adı verilmektedir. Nanşan dağları bölgesinde Türk ve Moğol dillerini konuşan halkları adlandırmak için 1953'ten beri bu ad kullanılmaktadır. ÇHC öncesi Yugu'ların bir bölümüne *Sarıg Yugur*, bir bölümüne de *Şira Yugur/Yögur* denmekteydi. Şira Yugurlar Moğolca konuşurlar. Buradaki *şira* sözü ET *sarıg* sözünün Moğolca karşılığından başka bir şey değildir.

Çin kaynaklarında Sarı Uygurlara ilk olarak 撒里畏兀兒 *Sa-li Wei-wu-er* adıyla yazıçevrimiyle rastlarız (Yuan shi, MS. 1226). Sarı Uygurlar daha o dönem Gansu bölgesine komşu bölgelerde yaşamaktadırlar. Bu tarihten günümüze Çin, Moğol ve öteki kaynaklarda aralıklı olarak Sarı Uygurlara ait bilgiler yer alır.

İlk Batı kaynağı olarak G.N. Potanin'in çalışmasını anmalıyız. 1884-86 yılları arasında Tangut bölgesine gezi düzenleyen Potanin Yögurlara ait köylere, yerleşim birimlerine uğramış ve Moğolca konuşan Şira Yögurlar ile Türkçe konuşan Kara Yögurlara ait bilgiler derlemiştir. Potanin'in belirttiğine göre Kara Yögurlar *Yaglak* ve *Hurungut* olmak üzere iki kola ayrılırlar. Yine bunlar da kendi aralarında daha küçük ailelere (= *otok*) ayrılırlar. Sonraki yıllar (1906-08).C. G. Mannerheim bu bölgeye gelmiş, hem Sarı Uygurlardan hem de Şira Yugurlardan metin derlemiştir. Bunu Malov'un gezileri (1909-13) ve ayrıntılı çalışmaları izlemiştir.

Sarı Uygurların oturdukları bölge genelde dağlık ise de bozkırda oturanlar da vardır. Sarı Uygurların nüfusunun bugün için 10,000'in üzerinde olduğunu belirtmektedirler. 1982 sayımlarına göre 10,569 kişi Sunan Yugur Özerk Bölgesinde, 4500 kişi de Minghua, Huancheng ve Dahe bölgesinde yaşamaktadır. Sarı Uygurlar öteki komşu Türk halklarından farklı olarak Müslüman olmayıp Budacıdır. Tibet Budacılığına (Lamacılık) bağlı olan Sarı Uygurlar bu kültürün de yoğun etkisi altında kalmışlardır. Yazı dilleri olmadığı için bugün yalnız aile içi konuşulan, yaşlıların bildiği bir dil durumundadır. Gençlerse daha çok Çinceyi bilmektedirler.

2. SARI UYGURCA

gerek, hemen çoğunlukla Eski Uygurların torunları sayılmışlardır. Ancak bu görüş bugün için ağırlığını yitirmiştir.

Kimi özelliklerle, özellikle ET *-d-*, *-d* sesinin bugün *-z-*, *-z* olarak (ET *adağ* “ayak” > SUyg. *azak*, ET *adğır* “aygır” > SUyg. *azğır*, ET *id-* “göndermek” > *iz-*) yaşamasından dolayı benzer ses gelişimini gösteren Hakasçaya yakın olduğunu söylemeliyiz. Ancak kimi yönlerden Hakasçadan ayrılır, örneğin ET *y-* ünsüzü Hakasçada düzenli olarak *ç-* olurken Sarı Uygurca’da genelde kendini korur: ET *yıl*, Hak. *çıl*, SUyg. *yıl*; ET *yiltız* “kök”, Hak. *celtis* (Kaça), SUyg. *yiltıs*; ET *yigit* “genç; güçlü” Hak. *çit*, SUyg. *yıgıt*, *yigit*. Ayrıca ET *b-* ünsüzü Hakasçada yine düzenli olarak *p-* olurken Sarı Uygurcada hem *b-* hem de *p-* olarak görülür (aşağıya bkz.).

Tenişev’in Sarı Uygurcanın eskicilliği konusunda *ay-* “konuşmak, söylemek” ve *kurtka* “yaşlı, koca” (EskiUyg. *kurtğa*) sözcüklerini örnek vermesini değerlendiren Geng Shimin ve Clark, *ay-* eyleminin kimi günümüz Türk dillerinde, *kurtğa*’nın da bugün Tatarcada *körtka* olarak görüldüğünü belirterek bunun bir ölçü olmadığını söyler. Dahası benzer eskicil özelliklere Türkçeden, Türkiye Türkçesinden de örnek verilebileceğine değinirler: ET *büğü* “bilge; büyücü” sözü bugün yalnız Türkçede yaşamaktadır (*büyü*).

Öte yandan sayı düzenleri Eski Türkçedekine benzerdir: *yidigirma* “17” < *yeti yegirmi*; *sagıs yigirma* “18” < *sekiz yegirmi*, *per otut* “21” < *bir otuz*.

Sarı Uygurcadaki ses değişimleri verilirken göze çarpan önemli özelliklerden biri de şudur: yazı dili olmamasından dolayı derlenen malzemede ölçünlü (standart) bir biçim yoktur, bir sözcük birden fazla biçimde görülmektedir. Bu da Eski Türkçeye göre Sarı Uygurcadaki ses değişimleri verilirken bir kurala varma da güçlük çıkarmaktadır. Bunların dışında ünlü uyumunun olduğu söylenemez, kimi sözcükler uyumdan çıkmış, kimi de art ünlülü biçime dönüşmüştür.

Kimi sözcüklerde sürtünmeli bir ses olan *h* görülür. Geng Shimin ve Clark bu durumu “pharyngealization (boğazsıllaşma)” ya da “squeaky voice (ince bir ötümlüleşme)” olarak adlandırır (200. s.). Bu ses olayı genelde ötümsüz *k* ve *t* ünsüzlerinden önce görülür: SUyg. *ahldı* “6” < ET *altı*, SUyg. *tohgıs* “9” < ET *toğuz*.

3. SEÇİLMİŞ KAYNAKLAR

BORGOYAKOV, M. İ., 1976: “Отношение тюркских языков южной сибери к языку сарыг-югуров”, *Советская тюркология* [Otnoşeniye tyurkskih yazıkov yujnoy sibirı k yazıku sarıg-yugurov, *Sovetskaya tyurkologiya*], 1976, 2: 43-49.

ÇAĞATAYSaadet, 1962: “Sarı Uygurlar’ın Dili”, *TDAY-B 1961*: 37-42.

GENG SHIMIN, Larry Clark, 1992-93: “Saryg Yugur Materials”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum*

- , 1967: *Язык жёлтых уйгуров: Тексты и переводы* [Yazık jyoltıh Uygurov: Tekstü i perevodı]. Moskva .
- MANNERHEIM, C. G. E., 1911: “Sarö and Shera Yögürs”, *Journal de la Société finno-ougrienne*, XXVII, 2: 1-72 + 5° + 1 harita.
- RÄSÄNEN, Martti, 1960: “Saryy-Uigurisches -z als Entsprechung des Urtürk. *-δ’”. *Studia Orientalia*, 25: 20-22.
- SAGUCHI TOORU, 1986: “Historical Development of the Sarıgh Uyghurs”. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 44: 1-26.
- TENİŞEV, E. R., B. H. Todayeva, 1966: *Язык жёлтых уйгуров* [Yazık jyoltıh Uygurov], Moskva.
- TENİŞEV, E. R., 1976: *Строй сарыг-уйгурского языка* [Stroy sarıg-uygurskogo yazıka], Moskva.
- THOMSEN, Kaare, 1959: “Die Sprache der Gelben Uiguren und das Salarische”, *PhTF I*. 564-568. s. [= “Sarı Uygurların Dili ve Salarca”, *TDAY-B 1985*, Ankara 1989: 191-197, çeviren: İlhan Çeneli]

4. ALFABE VE KULLANILAN YAZIÇEVİRİMİ*

А а	a	Ж ж	j	Н н	n	Ү ү	ü
Ә ә	e	З з	z	Ң ң	ŋ	Ф ф	f
Б б	b	Ї ї	i	О о	o	Х х	ħ, h
В в	v	Й й	y	Ө ө	ö	Ц ц	ts
Г г	g	Қ қ	q	П п	p	Ч ч	ç
Ғ ғ	g̃	К к	k	Р р	r	Ш ш	ʃ
Д д	d	Л л	l	С с	s	Ы ы	ɨ
Е е	e	ЛЬ ль	ɫ	Т т	t	Э э	e
Дж дж	ç	М м	m	У у	u		

5. SESBİLGİSİ**

5.1. Ünlüler: Sarı Uygurcada, Türkçede olduğu gibi sekiz ünlü ve bunların yansıma biçimleri (*allophone*) bulunur. *A* ve *o*, ünlülerinin boğazsıllaşmış biçimleri görülürken, *ö* ünlüsünün de ikiz ünlülü örnekleriyle karşılaşılır.

5.1.1. ET'nin *a* ünlüsü Sarı Uygurcada kendini çoğunlukla korur: ET *aq* “ak, beyaz” > SUyg. *aq*; ET *ala* “ala” > SUyg. *ala*; ET *bar* “gitmek” > SUyg. *par*-; ET *bas* “basmak” > SUyg. *pas*-; ET *tap* “bulmak” > SUyg. *tap*-.

Kimi örneklerde *a* ünlüsü *ı*, *i*, *e*, *é* olmuştur: ET *taşğaru* “dışarı” > SUyg. *tıskar*; ET *yañaq* “yanak” > SUyg. *yıñaq*; ET *atay* “ufaklık, genç, küçük (kardeş)” > ^{SUyg.} *atéy*; ET *qarı* “yaşlı” > SUyg. *keri*; ET *yana* “yine” > SUyg. *yene*.

Boğazsıllaşma örnekleri: ET *al* “almak” > SUyg. *ahl*-, (Malov) *al*-; ET *altı* “6” > SUyg. *ahldı*; SUyg. *ahldon* “60” < *altı on*; ET *at* “at” > SUyg. *aht*.

5.1.2. ET'nin *e* ve *é* ünlüsü Sarı Uygurcada kimi örnekte kendini korurken kiminde

* Malov'un sözlüğünde kullandığı alfabe: XHYC'de ise IPA (Uluslararası sesbilim abecesi) kullanılır.

** Okuduğunuz yazı başlıca Malov'un 1957'deki yayımına dayanmakta olup, daha sonra Saguchi ve Geng/Clark'ın yazılarından yararlanılarak genişletilmiştir (özellikle 1 ve 2. bölümler için). 5. bölümde yer verdiğimiz ses değişiklikleri ise yine Malov'un sözlüğüne dayanmaktadır. Tenişev, Geng/Clark ve 雷选春 — 陈宗振 LÉI XUǀNCHÜN, CHÉN ZÖNGZHÉN'in yayımladıkları malzemeler ve burada anılmayan kimi yeni yayımlar bu yazıda tümüyle kullanılmamış olup şu an hazırlanmakta olan daha geniş ikinci bir çalışmada değerlendirilmektedir.

de *i*, *ı*, *ü* ve *a* olur: ET *beg* “bey” > SUyg. *peg* “bey, başkan, baş”; ET *berü* “beri, buraya” > SUyg. *peri* ~ *pırı*; ET *kergek* “gerek” > SUyg. *kerek*.

ET *egin* “omuz” > SUyg. *igen*; ET *esür-* “sarhoş olmak” > SUyg. *isir-*; ET *kes-* “kesmek” > SUyg. *kis-*; ET *negü* “ne, niye” > SUyg. *nağu, nağı*; ET *sekiz* “8” > SUyg. *saķıs*; ET *bér-* “vermek” > SUyg. *per-*; ET *té-* “demek” > SUyg. *ti-* ~ *di-* ~ *de-*; ET *ét-* “etmek” > SUyg. *it-*.

5.1.3. ET'nin *ı* ünlüsü Sarı Uygurcada kendini çoğunlukla korurken kimi örneklerde

SLyg kon: ET tii "roce" > SLyg ton: ET kii "püüis" > SLyg kumag - kumag

yiti; ET *satıççı* “satıcı, tüccar” > SUyg. *satıççı*; ET *art* “art, arka” > SUyg. *art*; ET *kat* “kat, sıra, dizi” > SUyg. *kat*; ET *yat* “yatmak” > SUyg. *yat*-.

5.2.6. ET'nin *g/ğ* ünsüzü Sarı Uygurcada kendini çoğunlukla korur, bir-iki örnekte ötümsüzleştiği, düştüğü ve *v* olduğu görülür: ET *kısğa* “kisa” > SUyg. *kıska*; ET *tarğak* “tarak” > SUyg. *tarğak* ~ *tırvağ*; ET *yalğa* “yalamak” > SUyg. *yalğa*-; MK *yağla* “yağlamak” > SUyg. *yağta*-; ET *arığ* “temiz” > SUyg. *arığ*; ET *azığ* “azı, azı dişi” > SUyg. *azığ*; ET *sarığ* “sarı” > SUyg. *sarığ*; MK *yamağ* “yama” > SUyg. *yamağ*.

5.2.7. ET'nin *k/k* ünsüzü sözbaşında kendini esas olarak korur, söziçi ve sonunda ise kimi örnekte *h* olur: ET *kel* “gelmek” > SUyg. *kel*-; ET *kelin* “gelin” > SUyg. *kelin*; ET *kes* “kesmek” > SUyg. *kes*-; ET *kün* “gün, güneş” > SUyg. *kün* ~ *hon* ~ *hun*; ET *kişi* “kişi” > SUyg. *kise*; ET *qara* “kara” > SUyg. *qara*; ET *arqa* “arka” > SUyg. *arqa*; ET *sakın* “düşünmek” > SUyg. *sakın*-; ET *qarı* “yaşlanmak” > SUyg. *qarı*- ~ *harı*-; ET *aksak* “aksak” > SUyg. *ahsak*; ET *aq* “akmak” > SUyg. *ah*-.

5.2.8. ET'nin *l* ünsüzü kimi örneklerde kendini korurken çoğu örnekte komşu ünsüze bağlı olarak çeşitli değişmelere uğrar, bu komşu sesleri *k*, *η*, *ş*, *t*, *z* olarak sıralayabiliriz: ET *arığla* “temizlemek” > SUyg. *arığla*-; ET *al* “almak” > SUyg. *al*-; ET *qıl* “yapmak” > SUyg. *qıl*-; ET *ayla* “anlamak” > SUyg. *ayna*- “dinlemek”; ET *tıñla* “dinlemek” > SUyg. *tinna*- ~ *tınna*- ~ *tıñna*-; ET *tilgen* “tekerlek” > SUyg. *tergen*; ET *közlüg* “gözlü” > SUyg. *küzdtüg*; ET *başlığ* “başlı” > SUyg. *paştığ* “başkan, şef”.

5.2.9. ET'nin *m* ünsüzü Sarı Uygurcada kendini korur: ET *amıtqı* “şimdiki” > SUyg. *amdökö*; ET *tañğa* “damga” > SUyg. *tañğa*; MK *yama* “yamamak” > SUyg. *yama*-; ET *yarım* “yarım” > SUyg. *yarım* ~ *carım*.

5.2.10. ET'nin *n* ünsüzü Sarı Uygurcada bir-iki örnek dışında değişikliğe uğramaz: ET *ne* “ne” > SUyg. *ne*; ET *ağna* “ağnamak, yuvarlanmak” > SUyg. *ağına*-; ET *antağ* “öyle” > SUyg. *andağ*; ET *yunt* “at” > SUyg. *yöt* ~ *yot* ~ *yut*; ET *yalın* “ateş, yalın” > SUyg. *yalın*; ET *yan* “yanmak” > SUyg. *yan*-; ET *sin* “kırılmak” > SUyg. *sin*-.

5.2.11. ET'nin *η* ünsüzü çoğu örnekte korunurken bir-iki örnekte *m*, *n* ve *v* olur: ET *sınar* “yarı, yarım” > SUyg. *sınar*; ET *siñil* “küçük kızkardeş” > SUyg. *sıñı*; ET *tonuz* “domuz” > SUyg. *tonıs* ~ *tovis*; ET *yañı* “yeni” > SUyg. *yañı* ~ *yaña*; ET *sünük* “kemik” > SUyg. *sımık* ~ *sımık*.

ET *biñ* “1000” > SUyg. *meñ*; ET *oñ* “doğru” > SUyg. *oñ* ~ *uñ*; ET *soñ* “son, sonra” > SUyg. *soñ*; ET *irin* ~ *yirin* “irin” > SUyg. *yerin*; ET *otun* “odun” > SUyg. *otun* ~ *otın*.

5.2.15. ET y ünsüzü söziçi ve sonunda kendini korurken sözbaşımda ç ve c'li örnekler de ver alır. Bir-iki sözcükte de düşer: ET yç- "yemek" > SUyg. yç- ~ ce- ~ ci-